

El *Somni d'Escipió*. Una lectura actual¹

Jaume Medina

Universitat Autònoma de Barcelona

Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana

08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Resum

Interpretació, en forma assagística, del contingut del *Somni d'Escipió* ciceronià, tot situant-lo en el seu context històric i remarcant-ne la vigència dels valors morals en l'actualitat.

Paraules clau: Ciceró, *Somni d'Escipió*, valors morals.

Abstract. *The Somnium Scipionis: An Actual Reading*

Interpretation, in the form of an essay, of the contents of Cicero's *Somnium Scipionis*, placing it into its historical context and highlighting the moral values still in effect nowadays.

Key words: Cicero, *Somnium Scipionis*, Moral Values.

Voldria, abans d'entrar pròpiament en el tema, expressar el meu agraïment per haver estat invitat a participar en aquest acte de presentació del treball dut a terme pel professor Pere Villalba amb la *República* de Ciceró, que, per primera vegada, es publica a casa nostra en la seva integritat amb la versió llatina original i la traducció catalana. Era un buit que calia omplir i el meu col·lega i amic, amb el qual he compartit tantes inquietuds, projectes i aventures en el camp de la filologia, ho ha fet amb el rigor científic i la solvència literària que l'han caracteritzat tothora en la seva llarga carrera d'erudit i d'amant de les lletres.

Si la *República* de Ciceró restà en l'oblit fins que el filòleg Angelo Mai el 1822 en posava novament a disposició dels lectors els llargs fragments descoberts per ell en un palimpsest del segle VI que contenia les *Enarrationes in Psalmos* de sant Agustí, l'epíleg de l'obra cabdal ciceroniana, en canvi, ha estat tothora ben present en els cercles cultes d'Europa. Certament, el *Somni d'Escipió* —nom amb què ha estat coneguda des de sempre la part final del tractat polític de Ciceró— començà a tenir un cos propi com a obra a partir del moment que l'escriptor Macrobi, a la cruï-

1. Parlament pronunciat a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el dia 20 d'abril de 2006, en l'acte de presentació del llibre *De re publica*, de Marc Tul·li Ciceró, editat a cura de Pere Villalba Varneda.

lla entre el segle IV i V, el va prendre com a pretext per a desenrotllar un ampli tractat d'altíssima erudició.

Als temps en què Macrobi escrivia els seus *Commentarii in Somnium Scipionis*, les teories polítiques de Ciceró mancaven en absolut d'interès: lluny havien quedat els meditats afanys d'aquest en vistes a la consecució de l'anhelada *concordia ordinum*, lluny les vanes esperances de poder aplicar les teories de l'Estat ideal a l'espai romà, com també llunyans eren els noms i les actituds dels personatges que participaven en el diàleg de la *República*. Però les afirmacions contingudes en la narració del *Somni* no tan sols mantenien una vigència plena des del punt de vista de la doctrina, per tal com, referides en la seva major part a la vida de l'esperit, pertanyen a un àmbit extratemporal, sinó que donaven peu a especulacions de tota mena, sobretot en el camp de les disciplines contingudes en el cicle del *quadriuum*, i especialment en les matèries d'aritmètica, de música i d'astronomia.

Com és sabut, el *Somnium Scipionis* ocupa en la *República* de Ciceró el mateix lloc assignat al mite d'Er en la *Politeia* de Plató. Totes dues narracions fan d'epíleg sublim a uns diàlegs de la més elevada reflexió, en què es tracten unes qüestions tan importants per al benestar social com són les teories sobre el fonament, l'organització i el funcionament de l'Estat. En totes dues narracions, però, es transcendeix de la vida sobre la Terra a la vida en un més enllà que és l'origen i la destinació de les ànimes dels qui s'han dedicat a les tasques més nobles, en particular de les ànimes dels polítics que han complert bé el seu *officium*, és a dir, el seu deure, així com de les dels qui s'han dedicat a les diverses arts. I totes dues narracions contenen una impressionant descripció de la màquina del cosmos, mitjançant l'enumeració de tots i cada un dels components. Tanmateix, difereixen en el fet que la contemplació d'aquest immens espectacle es duu a terme a través de la mort, en el cas de Plató, i a través del somni, en el cas de Ciceró. En efecte, si el mite platònic és explicat per l'autor servint-se de la figura d'un soldat que torna a la vida després d'haver mort i d'haver recorregut els paratges del més enllà, d'on arriba carregat amb la més alta de totes les experiències, en el text ciceronià, la presentació d'aquestes eminents realitats és feta a través del somni que reconta un personatge de gran significació al món polític romà.

En la darrera part de la seva *República*, Ciceró feia parlar Publi Corneli Escipió Emilià, quan es trobava ja a l'edat de cinquanta-sis anys. I el presentava, doncs, exposant als companys de diàleg el record d'un somni que va tenir als seus trenta-sis, el 149 aC, quan es traslladava a l'Àfrica per tal de dur-hi a terme la Tercera Guerra Púnica. Fatigat, després d'una llarga conversa amb Masinissa, rei dels massilis i aliat de Roma en la Guerra Púnica anterior, Escipió se n'havia anat a descansar i, en la profunditat del son, va veure que se li apareixien el seu pare, Luci Emili Paulus, i el seu avi, Publi Corneli Escipió l'Africà.

Entrat, de bracet amb el narrador, en el món del somni, el lector o l'oient es troba instantàniament transportat fora del temps, és a dir, en un lloc des d'on s'abasta sencer tot el conjunt de la realitat material i espiritual: unes realitats que han de ser analitzades a continuació, evidentment, *sub specie aeternitatis*. És en aquest «lloc enlairat, il·luminat per l'esclat de mil estrelles», que es desenrotllen les converses dels tres implicats en el somni.

Tota la narració d'Escipió Emilià recull, de fet, les paraules que li van dir el pare i l'avi. Escipió l'Africà, després de demanar al jove Escipió que guardés memòria del que es disposava a dir-li i en haver-li exposat d'una manera anticipada els fets i les circumstàncies en què s'havia de trobar involucrat en el futur, l'encoratjava a dedicar-se amb cos i ànima a la vida política i a la defensa de la república. I ho feia tot donant-li a conèixer alhora el premi que en rebria com a recompensa: la benaurança en una vida immortal. Davant del dubte manifestat pel jove Escipió sobre l'existència real d'aquesta vida més enllà de la mort, el vell responia afirmant que no tan sols existia, sinó que és aquella l'autèntica vida, una vida en què hom viu lliure d'una vegada i ja per sempre dels lligams materials (i era reportada en aquest punt per primer cop la formulació que el cos és la presó de l'ànima), enfront de la vida sobre la Terra, que no és res més que mort. I, a fi de persuadir-lo, posava per testimoni la presència real del seu pare, del qual rebia seguidament una abraçada. Sense pensar-s'hi ni un moment, Escipió manifestava al pare el desig d'abandonar com més aviat millor la Terra. Però aquest el frenava, tot dient-li que això no ho podia fer per iniciativa pròpia, que s'havia d'esperar fins que el déu l'alliberés de la presó del cos, i que mentrestant havia de complir el seu deure o la seva missió, consistent a practicar la justícia i la pietat envers els déus, els familiars i la pàtria: aquest —li deia— és el camí que porta al cel.

Des de la privilegiada miranda on es trobava instal·lat, l'Escipió jove restava embadalit davant l'espectacle de l'univers, a desgrat de tenir ulls només per la Terra. Per això el seu avi el convidava a elevar les mires i a contemplar el que hi ha per damunt d'ella. I li explicava amb tota mena de detalls l'organització del cosmos, amb la Terra fixa en el seu punt central, atraient vers ella totes les coses que tenen pes, els set planetes (a l'òrbita inferior, la Lluna, mancada de llum pròpia, fronterera entre el món de la caducitat i la vida eterna, i, per sobre d'ella, successivament, les òrbites de Mercuri, Venus, el Sol, Mart, Júpiter i Saturn) amb la seva forma esfèrica girant al seu voltant i, a l'extrem superior, per damunt del cel estrellat i del cel cristal·lí, abraçant-ho tot, el cel empiri, el mateix déu suprem com a contenidor i moderador de la resta de cercles.

Per acabar-ho d'arrodonir, el vell Escipió explicava al jove un prodigi encara més gran, capaç per ell sol, en ésser reportat, de remoure, fascinar i colpir fins les imaginacions més atrofiades. Perquè, ¿qui podria restar indiferent en assabentar-se, ni que fos a través de l'eco llunyà d'un relat, de l'existència d'una música de les esferes? És cert que els homes —a semblança dels habitants dels llocs propers a les cascades del Nil, que, de tant sentir el fresseig aixordador de les aigües, en viuen abstrerts—, s'havien tornat insensibles a l'harmonia generada pel moviment dels cossos celestials. Però també ho és que alguns, imitant aquesta música, per mitjà de l'associació d'un so a cada una de les esferes —la del capdall, amb una rotació més lenta, donant la nota més greu, i la del capdamunt, amb una rotació més veloç, oferint la més aguda—, havien pogut establir els fonaments de la teoria musical i havien après a fer sonar els instruments. Aquests —deia Escipió— s'han obert, igualment com els justos i els piadosos, i com els qui, en general, es dediquen al conreu de l'esperit, un camí de retorn al lloc d'on procedeixen, és a dir, al cel.

Eixint d'haver referit aquestes prodigioses meravelles, el fil de la narració segueix amb el comentari d'unes reflexions de caire més aviat doctrinal. I en primer lloc és tractada la qüestió de la fama. Els arguments ciceronians, expressats a través del personatge dotat de més autoritat en el *Somni*, són d'una claredat meridiana i contundents a més no poder: hom ha de treballar, no pas pensant en l'anomenada que li procurarà la seva dedicació, ni en les recompenses que li reportaran els seus esforços, sinó perquè se sent atret per la virtut, que és l'única guia pel camí de la vertadera glòria. Poc ha d'importar a l'home d'acció allò que els altres puguin dir sobre les seves obres. La gent, sens dubte, en faran un judici. Però les paraules d'aquests quedaran limitades per un espai geogràfic i amb el pas del temps s'aniran diluint. Tals són els motius que aconsellen de no posar cap esperança en els premis donats pels homes i de no sotmetre's a la insignificant importància de les enraonies de la gent.

Ciceró aprofita llavors l'avinentesa per fer pronunciar a l'Africà una llarga digressió sobre geografia i història. Vista del cel estant —diu—, la formidable extensió de l'imperi romà és només com un punt de la superfície de la Terra, la qual, al seu torn, en comparació amb els altres cossos celestials és immensament petita. A més, tan sols algunes parts de la Terra són habitades i la comunicació entre elles es veu limitada per uns accidents gairebé insuperables: les glòries dels romans més il·lustres, ¿han travessat mai el Caucas, potser, o han estat conegudes a les regions de més enllà del Ganges? És, per tant, reduït l'espai que pot recórrer la fama d'una persona: sens dubte, no sentiran mai el seu nom els qui habiten als extrems dels punts cardinals. D'altra banda, la Terra està sotmesa contínuament a les devastacions produïdes per l'aigua i pel foc, i aquests fenòmens dificulten la continuïtat i la perpetuació de la memòria. I, encara, no hi ha ningú que sigui capaç de recordar els diversos esdeveniments ocorreguts al llarg d'un sol any solar, és a dir, el temps que triguen tots els astres a trobar-se en la mateixa posició, després d'haver retornat al seu primer punt de partença. Però, ¿per què esperar el judici de les generacions futures? ¿És que, potser, el nom d'algú ha estat mai en boca dels avantpassats?

Encoratjat per aquestes sàvies, assenyades paraules de l'avi, Escipió Emilià manifestava tot seguit la seva ferma i decidida voluntat de lliurar-se plenament al servei de la pàtria. I era llavors que l'Africà desenrotllava la segona de les seves reflexions, dedicada a considerar l'essència de la identitat personal. Ho feia, de primer, afirmant una vegada més la superioritat de l'esperit sobre la matèria i, després, establint una comparació entre l'home i el cosmos. L'home, en efecte, està format d'un cos i d'una ànima en conjunció. Però allò que vertaderament i autènticament defineix la seva identitat no és pas el cos —la part material inerta, la forma visible, aquesta figura que es pot assenyalar amb el dit—, sinó l'ànima: *mens cuiusque is est quisque* («l'ànima és l'home»), diu, adoptant un conegut pensament platònic, que té com a suprema referència l'imperatiu *nosce teipsum*. És de l'ànima l'energia que mou el cos i li confereix la capacitat d'actuar, igualment com també són de l'ànima les facultats de sentir i de mirar al passat i al futur; és l'ànima qui regeix, governa i mou el cos, supeditat en tot a ella. Els homes han rebut l'ànima de les fogueres eternes, rodones i esfèriques, anomenades constel·lacions i estrelles, que, al seu torn, recorren llurs òrbites mogudes per la divinitat. I l'àni-

ma compleix en el cos la mateixa funció duta a terme per Déu en el conjunt de l'univers. Per això l'Africà arribava a dir al seu nét que l'home, considerat des d'aquesta perspectiva espiritual, assoleix la categoria de déu. Vet aquí una doctrina concordant amb els ensenyaments dels textos bíblics (*Ps* 82, 6; *Jo* 10, 34), que sens dubte l'església cristiana medieval venerà amb una merescuda devoció.

Déu i l'ànima són l'objecte de la darrera de les reflexions de l'Africà. L'un i l'altra tenen, com hem vist, una naturalesa espiritual i, per tant, són eterns. Sense cap mena de dubte, Ciceró hauria pogut compondre sobre aquest propòsit uns paràgrafs brillants de collita pròpia. Però preferí transcriure, passant-los directament del grec al llatí, els mots literals expressats per Plató en el seu *Fedre* (245c). En síntesi, la teoria platònica sobre l'ànima consisteix a afirmar la seva eternitat, prenent com a base, per a demostrar-ho, el concepte de moviment. Les coses que reben el moviment d'una altra banda acaben la vida en el mateix moment que el moviment cessa. Només allò que es mou ell mateix no deixa mai de moure's i és, a més, la font i el principi de tot moviment. Ara: el principi no té origen, perquè, si en tingués, no ho podria ésser. Si, doncs, no té origen, tampoc no té fi. Per tant, el moviment té el principi en l'ésser que es mou ell mateix. Resulta, així, evident que l'ésser que es mou ell mateix és etern. La conclusió es formula tota sola: l'ànima es mou a si mateixa; doncs és eterna.

No caldrien ja més paraules, perquè tot l'essencial sobre el ciutadà i la pàtria, sobre la societat i l'Estat, sobre la vida i la mort, sobre el cel i la Terra, sobre Déu i l'home, sobre l'ànima i el cos, ha estat tingut en consideració amb una extraordinària profunditat. Però no s'acaba aquí el text de Ciceró. Abans de desaparèixer de l'escena, l'Africà aprofita encara el poc temps que li queda en el somni per fer unes darreres recomanacions a Escipió Emilià: així aquest podrà tornar al món de la realitat quotidiana enriquit amb uns coneixements potser insospitats i transformats per una experiència adquirida de manera extraordinària. Tot aquest magnífic aparat teòric, efectivament, havia de conèixer unes formes concretes d'aplicació a la pràctica. L'Africà, doncs, per acabar, recomana al jove Escipió que posi tota la voluntat a exercitar l'ànima en una doble ascési consistent, d'una banda, a vetllar per la salut de la pàtria, i, d'una altra, a acostumar-la a alliberar-se dels lligams amb la carn, és a dir, a sortir de la presó del cos, mitjançant la contemplació de les realitats exteriors i superiors. És aquesta la més elevada forma de virtut i alhora la manera més ràpida i més segura de volar cap a la pàtria del cel.

Molt inspirat tot plegat, molt poètic, i expressat amb un estil vertaderament deliciós —la celebrada i modèlica prosa clàssica llatina, a la qual Ciceró donà la forma característica i definitiva—, que immortalitzava el seu autor i l'acreditava com un dels pensadors més vigorosos i profunds i com un dels valors més universals de tota la història de Roma.

Alguns dels aspectes essencials del *Somni d'Escipió*, considerats des de la perspectiva actual, després de la formulació de les teories de la relativitat i del *big-bang*, amb la intuïda presència d'immensos forats negres en el si d'un univers amb data aproximada de naixement i, per tant, amb previsible perspectiva d'extinció, han quedat obsolets i absolutament ultrapassats. Avui l'ordenació del cosmos tal com la imaginaven els antics no pot ésser tinguda sinó com una mera curiositat,

amb un caràcter ben suggestiu, és cert, però purament fantasiós, encara que els fonaments de la teoria musical que hi trobà l'origen mantinguin en el present la validesa i la vigència. Tot amb tot, els aspectes més doctrinals sobre la vida i la mort, sobre la matèria i l'esperit, sobre la teoria del coneixement, tant d'un mateix com de la realitat que l'envolta, així com sobre el comportament moral de l'home dins el marc de la societat, han sofert ben pocs canvis en allò que els és més essencial. Avui com en l'Antiguitat i en tots els temps, baldament hagin estat impressionants els avenços de la tècnica en múltiples camps i els progressos de la ciència en les seves diverses branques, la persona humana sap que els seus límits són els d'ella mateixa i es troben en ella mateixa i que, per tant, continua vigent el precepte de conèixer-se en allò que ella és, a fi de poder esdevenir el que és en plenitud; sap, en definitiva, que ha de treballar per la salut corporal i espiritual d'ella mateixa i de la col·lectivitat sencera, per a la benança pròpia i la de tot el cos social a què pertany. I és això el que fa que avui dia encara tingui sentit dedicar-se a l'estudi dels clàssics i que puguem llegir amb profit els textos en què deixaren impreses les seves reflexions.